

Сировацький В. І.,
кандидат юридичних наук, адвокат

ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДЕТЕРМІНАЦІЇ ДЕРЖАВНОГО ПРИМУСУ ТА ПОКАРАННЯ

PHILOSOPHICAL AND LEGAL BASIS OF DETERMINATION OF THE STATE COERCION AND PENALTY

Стаття аналізує проблеми детермінації державного примусу та покарання як філософсько-правових феноменів, що виявляють свої характеристики, які фіксують їх тісну єдність і взаємозалежність у рамках функціонування правової реальності. Розкривається особливість механізмів призначення покарання стосовно питань практичної реалізації державного примусу в сучасному суспільстві.

Ключові слова: державний примус, покарання, пенальна політика, превентивне покарання, соціальний контроль.

Статья анализирует проблемы детерминации государственного принуждения и наказания как философско-правовых феноменов, проявляющих свои характеристики, что фиксируют их тесное единство и взаимозависимость в рамках функционирования правовой реальности. Раскрывается особенность механизмов назначения наказания относительно вопросов практической реализации государственного принуждения в современном обществе.

Ключевые слова: государственное принуждение, наказание, пенальная политика, превентивное наказание, социальный контроль.

The article analyzes the problems of determination of state coercion and punishment as philosophical and legal phenomena that reveal their characteristics, which captures their close unity and interdependence within the framework of the functioning of legal reality. The peculiarity of the mechanisms of punishment in his relation to the issues of practical implementation of state coercion in modern society is revealed.

Key words: state coercion, punishment, penal policy, preventive punishment, social control.

Сучасний стан світової цивілізації характеризується ознаками, що визначаються особливим змістом розвитку нових суспільних відносин, які реалізуються в нових соціально-політичних, економічних і світоглядних умовах. Становлення глобалізованого світу формує появу нових суперечностей у його функціонуванні, виявляє їх непримирений характер, що неодмінно зумовлює появу таких явищ, як насилиство в міжособистісних і міждержавних відносинах, реалізоване в розвитку феномена злочинності, що демонструє тенденцію до зростання як на міжнародному, так і на регіональному та національному рівні. Саме тому актуалізуються проблеми визначення сутності засобів державного примусу, здатного протистояти цим явищам, і питань особливостей призначення та здійснення покарання як форми та мети цього політико-правового феномена.

Мета статті полягає в аналізі особливостей діалектичного зв'язку державного примусу як політико-правового явища та покарання як важливого філософсько-правового феномена в його світоглядному інституційному прояві.

Слід зазначити, що розглянуті нами проблеми знаходять достатнє висвітлення в зарубіжній і вітчизняній філософсько-правовій, правознавчій і політологічній науці. Філософсько-методологічною основою таких досліджень є спадщина класичної філософської думки в особі Ч. Беккарія, І. Бентама, І. Канта, Г. Гегеля й ін. Внесок у розвиток теорії покарання здійснили В. Бачинін, В. Бліхар, М. Братасюк, Т. Денисова, О. Козаченко, Н. Мельничук, В. Міна, Ю. Пономаренко й ін., проблеми призна-

чення покарання як результату державного примусу аналізують Р. Бабанли, О. Євдокімова, О. Омельчук, О. Перешицко, І. Сервецький і В. Редька, Є. Назимко, Л. Федорак, Ю. Шинкарьов, М. Цимбалюк, О. Ющик та ін. Сучасні тенденції в каральній практиці розглядають О. Кулик, Н. Міняйло. Д. Ягунов свої дослідження присвячує аналізу пенологічної практики в умовах формування нових засад функціонування цивілізаційного простору. Сучасні зарубіжні концепти покарання досліджує львівський науковець М. Олексюк. Проте варто зазначити, що сучасній філософсько-правовій і правознавчій науці бракує аналізу проблем взаємозв'язку державного примусу та покарання, що актуалізує наше дослідження.

Філософсько-методологічні принципи аналізу феноменів примусу та покарання в їх тісному взаємозв'язку містяться у творчій спадщині представників класичної філософської думки, особливо у творах І. Канта та Г. Гегеля. Перший із них вважав застосування покарання стосовно злочинців виявом каральної справедливості, що має реалізовуватися наявно в суспільстві системою влади за посередництвом особливих інститутів [1, с. 291]. Оскільки відповідно до визначеного ним феномена категоричного імперативу як специфічного регулятора міжособистісних і міжінституційних відносин у суспільстві визначалися принципи відплати злом за зло, можемо говорити, що згодом це твердження стало філософсько-правовим обґрунтуванням специфічного підходу до покарання, що відомий сьогодні як ретрибутивістський. Г. Гегель використовував принципи своєї філософської концепції для аналізу феноменів

примусу та покарання, які логічно трактувалися ним як результат розвитку ідеї. Особливе значення в доводах філософа відводилося проблемам позарозумної волі, котра безпосередньо визначає філософсько-правові процеси, до яких він відносить і феномени примусу та покарання. «Покарання злочинця не лише справедливе *в собі* – як справедливе, воно водночас його в собі суша воля, буття його свободи, його право, але також право, закладене *в самому злочинцеві*, тобто в його сущій волі, у його вчинку. Адже в його вчинку як у вчинку *розумної* істоти міститься те, що він виступає чимось загальним, що ним встановлюється закон, який злочинець у цьому вчинку визнав для себе, під який він, отже, може бути підведенний, як під своє право», – писав він у своїй роботі [2, с. 97].

Вітчизняні правознавці звертають увагу на наявність певних принципів призначення покарання, що розглядається як важливий фактор реалізації державного примусу. Насамперед слід відзначити питання реалізації законності, що знаходить своє вираження у функціонуванні судових органів, котрі є суб'єктами державного примусу. Доцільним принципом призначення покарання вітчизняний правознавець О. Перешивко вважає й принцип справедливості, апелюючи до тези про те, що «зважена міра покарання, призначена з урахуванням вимог чинного законодавства, є не лише відплатою, карою за злочин, а й захистом винного від можливого перевищення влади під час засудження та здійснення покарання» [3, с. 287].

До цієї думки приєднуються вітчизняні правознавці І. Сервецький і В. Редька. «Справедливість як один із основних принципів призначення покарання – поняття відносне, а тому філософське, що залежить від багатьох факторів, таких як роль державних органів у призначенні покарання; рішення суду; дії Кримінального кодексу, який повинен відповісти суспільному розвитку, свідомості суспільства; власне ставлення особи, яка вчинила злочин, до міри кари за його вчинення», – зазначають вони [4, с. 88].

Ця теза доповнюється твердженням, що «справедливе покарання – це законне, морально-етичне, об'єктивне, позбавлене упереджень рішення від імені держави, що застосовується до особи, вина якої доведена в кримінальному судочинстві» [4, с. 88]. На нашу думку, така позиція варта уваги, оскільки чітко визначає філософсько-правовий вимір феномена покарання як засобу та мети державно-правового примусу.

Особливості становлення інституту покарання як підстави та результату (мети) державного примусу виявляються в ході аналізу такого принципу призначення покарання, котрий розкриває специфічну індивідуальну складову частину цього правового явища. Саме тому О. Перешивко актуалізує значення принципу індивідуалізації, «яка виражена в багатьох нормах чинного кримінального законодавства. Видлення індивідуалізації покарання як самостійного принципу призначення покарання вважаємо обґрунтованим, оскільки в кримінальному праві від-

повідальність персоніфікована: вона настає тільки щодо конкретної особи, винної у вчиненні конкретного злочину, на підставі врахування тяжкості скоеного злочину, особи винного, а також обставин, що пом'якшують і обтяжують покарання» [3, с. 287]. Цей підхід свідчить про те, що у використанні інституту покарання в рамках здійснення державного примусу слід дотримуватися поваги до індивідуальності як специфічного прояву людської екзистенції.

Слід звернути увагу на те, що діалектика державного примусу та покарання проявляється специфічно та залежно від цілої низки суб'єктно-об'єктних факторів і зв'язків сформованих, відповідно до цього. Д. Ягунов вводить у вітчизняний правознавчий науковий обіг т. зв. поняття «модуляції покарання», концентруючи увагу на кримінальному його прояві. «Під модуляцією кримінального покарання ми пропонуємо розуміти сукупність історично зумовлених ознак, які визначають сутність, мету, функціональне призначення й інституційне забезпечення реалізації каральних практик і пов'язану з ними певну суспільно-економічну формaciю», – зазначає він в одному зі своїх досліджень [5, с. 219]. На нашу думку, тут робиться спроба прихованої абсолютизації соціального фактора, а використання марксистської соціально-політичної й економічної термінології (суспільно-економічна формaciя), очевидно, не може вважатися допустимим, оскільки проблеми покарання як реалізації державного примусу швидше стосуються питань наявних у тому чи іншому суспільстві ментальних станів і традицій, сформованих у рамках становлення певних морально-етичних принципів, що реалізуються у праві.

Модуляційний підхід до визначення суті покарання як кримінального правового явища у Д. Ягунова фактично обирає форму розвитку пенологічних поглядів відомого французького філософа-постмодерніста М. Фуко. Варто погодитися з думкою про те, що в наш час маємо справу з появою нових умов, які визначають особливості призначення та реалізації покарання, що визначає виникнення четвертої модуляції кримінального покарання. «Сучасна глобалізаційна модуляція кримінального покарання пов'язана зі «зрошенням» злочинності. Те намагання принаймні «щось» «робити зі злочинцями» і, за можливості, «максимально дешево», якому «пристрій безпеки» з останніх сил намагався надати соціальне «обличчя», так і не змогло втримати рівновагу, похитнувшись у напрямку просто «максимально дешево», – зазначає Д. Ягунов [5, с. 225]. Разом із визначенням глобалізаційної природи сучасного цивілізаційного суспільства дослідник акцентує увагу й на тому, яким чином соціально-політичні та правові процеси сучасності відображають особливості науково-технічного прогресу. У цьому разі можна погодитися із таким способом аналізу проблем кримінального покарання, коли використовуються позасоціальні питання й аспекти, пов'язані з технологічними процесами. «Вторгнення техніки й електроніки до суспільної свідомості не могло не відобразитися на сутності, формах і проявах соціального контролю,

який дедалі більше набував паноптичного характеру та примушував неприродно змінюватися категорію свободи», – зазначає він [5, с. 225].

Таким чином, бачимо поступовий відхід дослідника від соціологізаторства та звернення уваги на важливі проблеми формування основ сучасної суспільної свідомості, базованої на високих морально-етичних принципах, у рамках котрих людина, її екзистенція вважається найвищим надбанням сучасності.

Особливості тих процесів діалектики державного примусу та покарання в сучасних умовах, коли маємо справу з процесами глобального характеру, диктують необхідність змін у пенальній політиці, і правознавець О. Мидвецький вважає, що це виявляється в надмірній політизації покарання як інституту та феномена права. «За останні десятиліття глобалізація стала одним із найважливіших факторів впливу на формування пенальної політики сучасних держав. Наслідки такого впливу грандіозні: зміна ідеологічного обґрунтування покарання від реабілітації до відродження позитивістських концепцій, посилення ролі приватних акторів у пенальній сфері, яка до цього визнавалася виключно вотчиною держави, зміна концептуальної сутності в'язниці, широке використання альтернативних позбавленню волі санкцій, постійне збільшення в'язничного населення та ін., – зазначає він. – Політизація – це одна з примітних рис сучасного глобалізованого суспільства. Цей процес відбувається абсолютно в усіх сферах людського життя, не є виключенням і правова сфера та penaльна як її частина» [6, с. 460].

Зрозуміти взаємозв'язок державного примусу та покарання можна на основі чіткого розуміння самого феномена покарання як такого явища, що реалізується в багатьох вимірах (морально-етичному, політико-правовому, світоглядному й економічному). Дослідники проблем інституту покарання по-різному підходять до конкретизації визначення цього поняття, особливо його формальних ознак. Вітчизняні правознавці І. Сервецький і В. Редька зазначають: «Покарання має декілька складових частин, а саме: ізоляція особи, яка вчинила злочин, шляхом вилучення її із суспільства й утримування в спеціальних закладах протягом певного часу; створення потерпілому належних безпечних умов життедіяльності в суспільстві, сім'ї тощо; виховний вплив на осіб, які внаслідок різних обставин допускають, готують або вчиняють злочини; лікування душі злочинця, гармонізація її із суспільними інтересами, межами; місця відбування покарання повинні бути такими, що сприяють виправленню й не мають негативних факторів і озлоблення засудженого. У цьому разі кара повинна бути незворотною – справедливою, але неминучою» [3, с. 88].

Важливим аспектом взаємозв'язку державного примусу та покарання є питання превентивного виміру покарання, суть котрого логічно містить і питання запобігання можливому правопорушенню, адже завдання покарання правопорушника також полягає у визначені тих умов, які в майбутньому не дадуть скoїти можливий злочин, сприятимуть виник-

ненню таких обставин, за яких можливий правопорушник замислиться про ймовірні наслідки своїх неправових дій. У цьому ракурсі цікавою вдається думка дослідниці О. Рябчинської: «В оцінюванні ефективності загальнопревентивної мети покарання слід брати до уваги, що правосвідомість охоплює не тільки уявлення про право, законодавство, а й про законність, про правосуддя. І якщо є знання про кримінальний закон, про кримінальну відповідальність і покарання як про такі, що формуються в рамках когнітивної функції правосвідомості, то уявлення про стан законності та правосуддя в державі формується на основі інформування про діяльність інших учасників кримінально-правової політики, якими є суди та правоохоронні органи» [7, с. 179]. Ці ж ідеї, які стосуються розмежування розуміння феномена покарання на засадах карального та превентивного його виміру, висловлюються у статті правознавця В. Куца, який вважає, що «в Україні настала пора перейти від принципу невідворотності покарання до принципу невідворотності кримінально-правового реагування на вчинення кримінального правопорушення не лише на законодавчому рівні, але й на рівні професійної та загальної правосвідомості. Сприятимо цьому все більш широке запровадження відновного правосуддя, а також подальше розширення арсеналу засобів кримінально-правового реагування на кримінальні правопорушення, що, з одного боку, забезпечує належний рівень законодавчої диференціації кримінально-правового реагування, а з іншого – сприяє його індивідуалізації». [8, с. 126]. Ці ж ідеї підтримує Й. Л. Мостепанюк: «Разом із тим тенденції щодо розширення сфери застосування покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, заслуговують лише позитивного схвалення, адже це викликане потребою гуманізації кримінальної відповідальності шляхом зменшення кількості судимих осіб і осіб, які позбавляються волі» [9, с. 413].

Таким чином, можемо стверджувати, що процеси, які формуються в сучасних умовах, реально впливають на взаємозв'язки державного примусу та покарання, мають такий характер, що визначається особливим проявом високих морально-етичних норм і принципів, базованих на засадах гуманізму та пошанування гідності людської екзистенції.

Достатньо цікаву позицію відносно діалектики державного примусу та покарання демонструє у своєму дослідженні Ю. Крисюк. Він піднімає питання про т. зв. «соціальний контроль над злочинністю», який, на нашу думку, може розглядатися як різновид державного примусу, до якого дослідник відносить таке: «а) установлення того, що саме в цьому суспільстві розцінюється як злочин (криміналізація діянь); б) установлення системи санкцій (покарань) і конкретних санкцій за конкретні злочини; в) формування інститутів формального соціального контролю над злочинністю (поліція, прокуратура, суди, органи виконання покарань, включаючи пенітенціарну систему, тощо); г) визначення порядку діяльності установ і посадових осіб, котрі представляють інститути контролю над злочинністю; г) діяльність

цих установ і посадових осіб, спрямовану на виявлення та реєстрацію вчинених злочинів, виявлення й викриття осіб, що їх учинили, призначення покарання стосовно таких осіб (злочинців), забезпечення виконання призначених покарань; д) діяльність інститутів, організацій, приватних осіб зі здійснення неформального контролю над злочинністю (від сім'ї та школи до общини, клану, земляцтва, «сусідського контролю»); е) діяльність численних інститутів, установ, посадових осіб, громадських організацій щодо профілактики (попередження) злочинів» [10, с. 39]. «Контроль над злочинністю – один із видів соціального контролю, котрий являє собою механізм самоорганізації (саморегуляції) та самозбереження суспільства шляхом установлення й підтримання в цьому суспільстві нормативного порядку, усунення, нейтралізації, мінімізації нормопорушувальної (девіантної) поведінки» [10, с. 40].

Класична філософсько-правова парадигма, сформована на основі філософських поглядів І. Канта та Г. Гегеля, дає можливість визначити основні напрями аналізу феноменів державного примусу та покарання в їх тісному взаємозв'язку, визначаючи ті важливі світоглядні принципи, котрі не втратили значення до нашого часу та дають можливість розі-

братися з особливостями прояву розглядуваних нами проблем у правовому просторі сучасності. Діалектичний зв'язок державного примусу та покарання визначається цілою низкою принципів, котрі відображають світоглядну та правову природу цих явищ, і серед них особливу роль відіграє законність, справедливість та індивідуалізація. Не можна не помітити, що взаємодія державного примусу та покарання проявляється специфічно та залежно від цілої низки суб'єктно-об'єктних факторів і відповідно до цього сформованих зв'язків, а в умовах становлення сучасного глобалізованого світу є тенденція до політизації інституційного процесу покарання як мети та засобу державного примусу. Взаємозв'язок державного примусу та покарання слід виявляти на основі чіткого розуміння самого феномена покарання як такого явища, що реалізується в багатьох вимірах (морально-етичному, політико-правовому, світоглядному й економічному). Нарешті, сучасні політико-правові процеси реально впливають на взаємовідносини державного примусу та покарання, мають такий характер, що визначається особливим проявом високих морально-етичних норм і принципів, базованих на засадах гуманізму та пошанування гідності людської екзистенції.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кант И. Метафизика нравов: в 2 ч. Ч. 2. М.: Мысли, 1965. 478 с.
2. Гегель Г. Основи філософії права або Природне право і державознавство. К.: Юніверс, 2000. 336 с.
3. Перешивко О. Щодо кола принципів призначення покарання. Актуальні проблеми держави і права. 2013. Вип. 70. С. 284–289.
4. Сервецький І., Редька В. До питання призначення справедливого покарання. Бюлєтень Міністерства юстиції України. 2012. № 8. С. 86–94.
5. Ягунов Д. Трансформація модуляцій кримінального покарання: від законності до уbezпечення (філософсько-правовий аналіз). Актуальні проблеми політики. 2013. Вип. 49. С. 218–228.
6. Мідвєцький О. Політизація покарання в епоху глобалізації. Форум права. 2012. № 2. С. 460–467.
7. Рябчинська О. До питання про роль правової свідомості для ефективності загальнопревентивної мети покарання. Держава та регіони. 2013. № 1. С. 177–180.
8. Куц В. Невідворотність покарання: міф чи реальність? Європейські перспективи. 2017. Вип. 3. С. 123–126.
9. Мостепанюк Л. Покарання та його удосконалення в санкціях кримінально-правових норм. Форум права. 2013. № 3. С. 412–416.
10. Крисюк Ю. Покарання як складова системи соціального контролю над злочинністю. Історико-правовий часопис. 2016. № 2. С. 39–41.